

ВПЛИВ ІДЕОЛОГІЧНОГО АПАРАТУ ПРИМУСУ НА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ У СФЕРІ СІМЕЙНО-ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН В ПЕРІОД СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОТРАСІНЬ

І. В. Фатхутдінова — аспірантка,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

E-mail: 4emili@ukr.net

У статті автор покаже, що роль жінки в сімейно-шлюбних відносинах формувалася під впливом двох основних причин. Перша причина — це вплив держави на сім'ю як соціальний інститут (державна сімейна політика в Україні). В рамках цього проблемного поля формувалася державна політика щодо жінки та її ролі в сім'ї та суспільстві. Друга причина, пов'язана з природною сутністю самої жінки, з розвитком її внутрішніх творчих потенціалів, які потребували самореалізації та реагування на виклики сьогодення.

Дослідниці О. Здравомислова і Г. Тьомкіна відзначають, що загалом державне управління гендерними відносинами здійснюється двома типами механізмів. З одного боку, держава здійснює нормативне примусове регулювання, проводячи політику статі та гендеру в законодавчих актах різного рівня. З іншого боку, воно створює ідеологічний апарат примусу, контролюючи гендерні відносини через домінуючі офіційні дискурси, задаючи рамки репрезентацій. У статті ми розглянемо дію державного ідеологічного апарату примусу на жінку, який в тій чи іншій мірі опосередковував і визначав роль українок у сфері сімейно-шлюбних відносин в період соціально-політичних потрясінь.

Ключові слова: українська жінка, ідеологемі, держава, Україна, патріотизм.

THE INFLUENCE OF THE IDEOLOGICAL APPARATUS OF COERCION ON THE UKRAINIAN WOMEN'S ROLE IN THE FAMILY AND MARITAL RELATIONS DURING THE SOCIAL AND POLITICAL UPHEAVALS

Iryna Fatkhutdinova — PhD Candidate,
Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University
(Pereyaslav-Khmelnytsky, Ukraine)

In the paper author shows that the women's role in the marital relationships formed under the influence of two main reasons. The first reason is the state's influence on the family as a social institution (state family policy in Ukraine). Government policies on women and their role in the family and society formed as part of this problem field. The second reason is related to the natural essence of the woman with the development of its internal creative potential in need of self-realization and responds to challenges.

Researchers O. Zdravomyslova and G. Tiomkina noted that overall governance of gender relations has two types of mechanisms. On the one hand, the state exercises enforced normative regula-

tion, pursuing a policy of sex and gender in the laws of different levels. On the other hand, it creates an ideological apparatus of coercion, gender relations by controlling the dominant official discourse, setting frame representations. In this paper we consider the effect of the ideological state apparatus of coercion against the woman, who to any extent mediated and defined the Ukrainian women's role in the field of family and marital relations during the social and political upheavals.

Key Words: Ukrainian woman, ideological, state, Ukraine, patriotism

У статті ми покажемо, що роль жінки в сімейно-шлюбних відносинах формувалася під впливом двох основних причин. Перша причина — це вплив держави на сім'ю як соціальний інститут (державна сімейна політика в Україні). В рамках цього проблемного поля формувалася державна політика щодо жінки та її ролі в сім'ї та суспільстві. Друга причина, пов'язана з природною сутністю самої жінки, з розвитком її внутрішніх творчих потенціалів, які потребували самореалізації та реагування на виклики сьогодення.

У своєму аналізі ми враховуємо той факт, що влада в Радянському Союзі була тоталітарною, тому державна ідеологія і вплив державних інститутів на формування світосприйняття жінок, розуміння ними своєї ролі в сім'ї та суспільстві, носила переважаючий характер.

Дослідниці О. Здравомислова і Г. Тьомкіна відзначають, що загалом державне управління гендерними відносинами здійснюється двома типами механізмів. З одного боку, держава здійснює нормативне примусове регулювання, проводячи політику статі та гендеру в законодавчих актах різного рівня. З іншого боку, воно створює ідеологічний апарат примусу, контролюючий гендерні відносини через домінуючі офіційні дискурси, задаючи рамки репрезентацій [Здравомислова, 2004]. У статті ми розглянемо дію державного ідеологічного апарату примусу на жінку, який в тій чи іншій мірі опосередковував і визначав роль українок у сфері сімейно-шлюбних відносин в період соціально-політичних потрясінь.

Аналізуючи певні жіночі долі, можна повною мірою розкрити історію української держави, а також ролі української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в ті чи інші історичні періоди. Українська дослідниця Л. Смоляр, описуючи долю Зінаїди Василівни Мирної (1875-1950) дала таку характеристику цій жінці, як Великої Громадянці: «Вона зростає як особистість в українському жіночому русі, сформувалася як лідер, пройшла досвід політичної діяльності в Центральній Раді, усвідомила цінність ідеї єдності та солідарності жінок, організувала жінок в еміграції, дала їм почуття вартості і, виконавши свою високу громадянську та людську місію, довела своїм життям силу жінки у формуванні української державності, в українській історії» [Смоляр, 1998: с.10].

Про роль української жінки в сім'ї і державі писати досить складно, тому що на відміну від чоловіків, які люблять лестощі, увагу, заохочення своїх вчинків і дій, жінки, здебільшого виконують свою роботу мовчазно, уникаючи зайвого розголосу. Їх сприйняття роботи і своїх обов'язків докорінно відрізняється від чоловічого сприйняття. У цьому плані цікаві художні та філософські наробики О.Базалука, який намагається аналізувати місце жінки в сім'ї та суспільстві через призму чоловічої точки зору. Наприклад, у філософській роботі «Жінка що надихає», яка написана в епістолярному жанрі, О.Базалук стверджує, що призначення людини (зокрема, жінки), вже з народження закладено в її психіку і поступово розвивається з її дорослішанням [Базалук, 2013].

Через усю книгу О.Базалук простежує етапи становлення та усвідомлення головною героїнею свого призначення в житті. Автор неодноразово підкреслює важливість *призначення* для повноти і гармонії існування людини. Але більш цікава, на наш погляд, ключова думка, на якій О. Базалук неодноразово акцентує свою увагу: не існує певного, прописаного для всіх призначення. У кожної людини — воно своє, особисте. Тому основне завдання людини (а також батьків та системи освіти) встановити в собі це особистісне призначення, правильно його ідентифікувати, і потім присвятити йому наступні роки свого життя. О. Базалук пише: «Якщо врахувати, що на початок 2000 року середня тривалість життя людини в Україні складає всього шістьдесят років, то ми, українці, з моменту народження до смерті проживаємо всього три двадцятиріччя. У першому двадцятиріччі ми формуємося і розвиваємося, у другому — шукаємо простору для самореалізації і активно намагаємося «знайти» своє місце в житті, а в третьому — хтось, знайшовши своє призначення, творить на благо людства, інші, загубившись на життєвих просторах, просто доживають свій час» [Базалук, 2013: с.14].

Але у О.Базалука, як і у багатьох авторів, які досліджують роль української жінки в сім'ї та суспільстві (наприклад, у М. Богачевської-Хомяк, Т. Журженко, Л. Смоляр, Т.Купцової та ін..) на перший план виходить дилема, з якою стикається практично кожна жінка. Цю дилему сформулювала одна з видатних українських жінок Софія Федорівна Русова (1856-1940): «Мимоволі виникало питання, чи мала я право захоплюватись політичною діяльністю, коли вона мала неминуче привести до руйни родинного спокою. І життя моє постійно калічилося суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік — всія я їх кохала; а з другого боку — громада, рідний край. Нікому з жінок не бажаю такого роздвоєння, бо з цього виходить і погана праця і страшенна драма в серці» [Богачевська-Хомяк, 1995: с. 125].

Кожна українська жінка ставала перед цією дилемою і робила свій вибір. Хтось із них зрештою вибирав мир і благополуччя сім'ї, відходячи від активної громадської діяльності; хтось навпаки з головою занурювався у громадську працю, втрачаючи підтримку і розуміння з боку членів сім'ї; дехто встигав поєднувати сімейні обов'язки з покладеними суспільними обов'язками. В цьому виборі важливе місце займає вплив державних ідеологем, які в силах направити, заохотити, стимулювати або навпаки, покарати, засудити і заборонити вибір жінки.

О.Базалук, розкриваючи жіноче призначення вважає, що жінка має право сама обирати: присвятити себе сім'ї або суспільству. Це особистісний вибір, і вплив державних ідеологем на нього мінімальний. Але О.Базалук, на прикладі своєї героїні вважає, що жінка, яка присвятила себе служінню на благо суспільства, приречена на самотність, на непорозуміння з ріднею та близькими людьми [Базалук, 2013].

З цією точкою зору не погоджується дослідниця Т.Купцова. Вона аргументує свою точку зору цитатами з щоденників і мемуарів видатних українських жінок, які залишили свій слід в історії України. Наприклад, у своїх мемуарах С.Русова визнавала: «Немає щастя поза сім'єю і поза батьківщиною, кожен — сиди у своєму гнізді, пускай коріння у рідну землю» [Русова, 2004: с. 422]. Інша видатна українська жінка, Мілена Іванівна Рудницька (1892-1970) зазначала, що «актив-

на заангажованість у дві життєві сфери — приватну та суспільну лише збагачує життя жінки, робить його цінним та цікавим» [Кушцова, 2013: с. 145].

Відома дослідниця М. Богачевська-Хомяк, вивчаючи долю подруг-соратниць С. Русової та М. Рудницької, з цього приводу зазначає, що «...ці жінки прагнули узгодити й гармонізувати материнський інстинкт — що часто обмежував і підривав потреби жіночої емансипації — з професійною та громадською працею. Це намагання неминуче й відчутно боляче врзалося в їхнє життя. Справа була не просто в кар'єрі — її можна було зректися. Покоління Рудницької, виховане з глибоким почуттям відповідальності перед народом, вважало громадську працю своїм обов'язком, органічним продовженням того ж материнства. Чоловіки ж, яких причаровували інтелігентність і дотеп, підсвідомо припускали, що дитина має задовольнити усі амбіції жінки. Одна з перших статей Рудницької — роздуми про труднощі поєднання материнства і громадської праці. Цей конфлікт роздирає її впродовж цілого життя: почуття вини перед сином переслідує Мілену — вона постійно картає себе за те, що не присвячує своєму «Іванкові» належної уваги...» [Богачевська-Хомяк, 1995: с. 125].

Повертаючись до розгляду ролі української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в період соціально-політичних потрясінь і дію ідеологічного апарату примусу який в тій чи іншій мірі опосередковував і визначав цю роль, зазначимо, що розгляд цього питання можна провести з різних точок зору: дослідження гендера, біографії відомих історичних постатей, соціології, культурології та ін. Наприклад, відомий російський соціолог І. Кон і американська дослідниця Г. Лapidус, розглянули це питання через зміну радянської партійно-державної політики. Незалежно один від одного в періодизації радянського гендерного порядку на основі партійно-державної політики щодо сексуальності і жінок І.

Кон та Г. Лapidус виділили чотири основних етапи [Кон, 1997; Lapidus, 1977]:

Перший (1918 — початок 1930-х років). І. Кон визначає його як період більшовицького експериментування у сфері сексуальності і сімейно-шлюбних відносин [Кон, 1997]. О. Здравомислова та Г. Тьомкіна називають його як: «гендерна політика рішення жіночого питання за допомогою дефаміліалізації і політичної мобілізації жінок» [Здравомислова, 2004: с.304].

Другий етап (1930-ті — середина 1950-х років) — концептуалізація тоталітарної андрогінії, або період економічної мобілізації жінок. Як відзначають О. Здравомислова та Г. Тьомкіна: «Символічна межа закінчення даного періоду гендерної політики — 1955-й рік, коли був легалізований медичний аборт, і таким чином позначена лібералізація державної репродуктивної політики» [Здравомислова, 2004: с.304].

Третій етап (середина 1950-х — кінець 80-х років) — припадає на період політичної відлиги, початок якого датується ХХ з'їздом КПРС, кампаніями масового житлового будівництва і новою постановкою жіночого питання, пов'язаного з програмою рішення демографічної кризи в країні.

Четвертий етап починається в період політичних і економічних реформ кінця 1980-х років, коли істотно змінюється роль держави в регулюванні соціальних відносин взагалі та гендерних зокрема [Здравомислова, 2004].

Аналізуючи літературу з цього питання, ми пропонуємо виділити в сучасній історії України чотири періоди соціально-політичних потрясінь, які в тій

чи іншій мірі визначили роль української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин:

1. Період Першої світової війни, включаючи революцію 1917 року в Росії (1914-1920 рр.);
2. Період Другої світової війни, включаючи довоєнні і післявоєнні роки в СРСР (1939-1945 рр.);
3. Період розпаду СРСР і становлення Незалежної України (1990-1993 рр.);
4. Період революції Гідності і триваючої до наших днів війни з Росією (2014 — до наших днів)

Згідно виділеної періодизації розглянемо дію ідеологічного апарату примусу через домінуючі офіційні дискурси на роль української жінки в сім'ї та суспільстві.

1. Дія ідеологічного апарату примусу через домінуючі офіційні дискурси на роль української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в період Першої світової війни, включаючи революцію 1917 року в Росії (1914-1920 рр.).

Як засвідчив аналіз наукової літератури, роль української жінки в перший виділений нами період, досліджена досить плідно. Відомі роботи М.Богачевської-Хомяк [*Богачевська-Хомяк*, 1995], О. Здравомислової [*Здравомислова*, 2004], Т. Купцової [*Купцова*, 2013], О.Маланчук-Рибак [*Маланчук-Рибак*, 2006], Н. Олійник [*Олійник*, 2013], Л.Смоляр [*Смоляр*, 1998; *Смоляр*, 2000], І.Стріонової [*Стріонова*, 2013], Г. Тьомкиної [*Здравомислова*, 2004] та ін., значно розширили розуміння впливу державних ідеологем що склалися в цей історичний період часу на теренах України на роль жінки в сім'ї та суспільстві.

В більшості, розкрита діяльність відомих жіночих організацій різного спрямування цього періоду часу. Наприклад, «Харківського товариства взаємодопомоги жінок» (1902–1919), «Київського товариства оборони жінок» (1905–1917), «Одеського товариства оборони жінок» (1904–1917) та ін. У цих жіночих організаціях брали участь відомі українські жінки: Софія Русова, Людмила Старицька-Черняхівська, Любов Яновська, Марія Ішуніна, Зінаїда Мірна та багато ін..

Жіночі організації в період 1914-1920 рр. покладали на себе різні за значимістю та спрямованістю завдання. Наприклад, впливове для свого часу Київське товариство оборони жінок визначало головним напрямом своєї діяльності боротьбу з торгівлею жінками та проституцією. Ця соціальна проблема набрала особливої гостроти на початку ХХ ст. і членами Київського товариства оборони жінок була запроваджена система профілактичних та практичних заходів по боротьбі з цим соціальним лихом [*Смоляр*, 1998].

Важким тягарем на жінку і на сімейно-шлюбні відносини в цей період часу лягла Перша світова війна. Тому, жінки не тільки змушені були звалити на себе обов'язки чоловіків, яких забрали на війну, але переносити тяготи військового часу, які включали в себе, насамперед:

- Матеріальне забезпечення військових дій;
- Усунення наслідків військових дій (відбудову зруйнованих житлових і виробничих кварталів, робота на підприємствах індустрії);
- Догляд за пораненими солдатами і офіцерами;
- Забезпечення сім'ї.

Новим викликом для українських жінок стали революції 1917 року: спочатку лютнева, а потім жовтнева. Мова пішла не тільки про мобілізацію жінок для виконання своїх прямих обов'язків в сім'ї та суспільстві, а про реорганізацію самого суспільства як макросоціального середовища. Перетворення суспільства в цей період часу безпосередньо торкнулося розуміння жінками свого міста в суспільстві, їх ставлення до сімейних і суспільних обов'язків. Сплеск жіночої активності припадає на час після лютневої революції 1917 року.

Жінки отримали доступ до більш повної самореалізації в суспільному житті. Їх активність, мудрість, вираженість і послідовність у роботі виявилися затребуваними в революційних перетвореннях соціальних інститутів, влади як такої.

У березні 1917 р. засновується Український Жіночий Союз на чолі з українською письменницею Вірою Йосипівною Нечаївською (1895-1972). 14 вересня 1917 р. у Києві відбувається жіночий з'їзд. Загалом, період Центральної Ради займає особливе місце в історії українського жіночого руху, формуванні жіночих особистостей, жіночої самореалізації. Як зазначає дослідниця Л. Смоляр, роль української жінки в цей період «...Це взірець духовної сили українського жіноцтва, його вартісності, його високої місії в українському суспільстві» [Смоляр, 2000: с.11].

Але якщо після лютневої революції 1917 року для жіночого руху в Україні відкрилися нові горизонти, які передвіщували більшу свободу волевиявлення та подальший розвиток історико-культурних традицій українського сімейного укладу, то після Жовтневої революції 1917 року в розвиток жіночого руху та сімейних відносин стала активно втручатися держава. Як зазначають дослідниці О. Здравомислова і Г. Тьомкіна, після Жовтневої революції більшовицьке керівництво, визнаючи політичну значущість жіночого питання, використало категорії статі та гендера, у даному випадку — «жінки», «...у боротьбі з патріархальністю сім'ї для легітимізації партійно-державного контролю приватного життя громадян» [Здравомислова, 2004: с.307]. Радянським владним дискурсом передбачалося встановлення рівноправ'я у стосунках дружини та чоловіка, «розкріпачення» жінки у сімейному побуті.

Один з ідеологів Жовтневої революції в жіночому питанні А. Коллонтай, окрилена взаємною любов'ю з революціонером П. Дибенко (який на 17 років був молодший за неї), мріяла не про збереження сім'ї в історико-культурних традиціях, а про державний патронаж над жінками що народили, чиї діти повинні виховуватися не матерями, а суспільством за рахунок введення горезвісного «податку на бездітність». Багато «революційних» ідей А. Коллонтай в жіночому питанні і в питаннях сім'ї здавалися дикими навіть для запеклих революціонерів. Але те, що здавалося занадто радикальним в 1920-і роки, стало нормою в СРСР у 1960-1980-і роки [Пушкарёв, 2007].

Вірна подруга керманіча Жовтневої революції 1917 року В. Леніна Н. Крупська, чиї роботи сприймалися як держані ідеологеми, писала про жінку: «Розкута і вільна від старих пут, крокує вранці рівноправно з чоловіками в цеху, лабораторії, на будівництва і в установи, змагається з ними розумом і навіть м'язами, цілеспрямована, активна, передова, вона, тому, повинна бути і щасливою: адже немає жодного заняття, ні чоловічого подвигу, які залишилися для неї недосяжними» [Крупская, 1937: с.35].

Жовтнева революція 1917 р, а також радикалізм поглядів комуністів що прийшли до влади, на думку багатьох фахівців привів до «статевої вакханалії». Саме в цей період часу в роботах одного з ідеологів більшовицької влади А. Луначарського можна знайти докладний опис знаменитої на той час теорії «склянки води»: «що в комуністичному суспільстві задовольнити статеві прагнення, любовні потреби буде також просто, як випити склянку води» [Луначарский, 1927: с. 78].

Для аналізу впливу ідеологічного апарату радянського періоду на роль української жінки в сім'ї та суспільстві, О. Здравомислова і Г. Тьомкіна використали категорію «гендерного порядку», під якою вони розуміють «сукупність різних гендерних режимів (або укладів), створюваних діями і стратегіями людей, здійснюваних у рамках заданих інституційних умов» [Здравомислова, 2004: с.300]. Для конкретних людей — чоловіків і жінок — інституційні умови постають як спектр об'єктивно існуючих бар'єрів і можливостей здійснення їхніх дій і життєвих проєктів. В умовах жорсткого інституціонального контролю, характерного для радянського суспільства, варіанти життєвих і дискурсивних стратегій — з точки зору О. Здравомислової та Г. Тьомкіної — були обмежені і носили реактивний характер [Здравомислова, 2004: с.300].

Більш поглиблено досліджуючи вплив державних ідеологем на роль жінок в перші роки радянської влади на Україні (зокрема, на Донбасі), І. Стріонова звернула увагу на наступні значні зміни у становищі жінок у сім'ї та суспільстві [Стріонова, 2013]:

1. Радянська влада формально позбавила чоловіка повноважень голови родини, що довгий час визначалися Законами царської Росії. Наприклад: «Ст. 107. Дружина зобов'язана коритися чоловікові своєму як голові сім'ї, кохати його, шанувати й слухатися, проявляти до нього догоду і прихильність як господиня оселі» [Стріонова, 2013: с.164] та ін. Зазвичай у повсякденних реаліях проголошувалося, що після революції «Глава семьи — низвергнут. Полное равенство между мужем и женой» [Стріонова, 2013: с.164].

2. Історико-культурний образ дружини-домогосподарки — слухняної, доброї, працюючої, яка мала безперестанно працювати в домі, оскільки «внутрішній простір» вважався жіночим, радянською владою не тільки не вітався, а зазнав значної модифікації. Згідно з радянськими моральними нормами 1920-х рр. дружина-домогосподарка являлася «непотрібним елементом» у суспільстві. При цьому більше осудження було спрямованим на домогосподарок — дружин робітників, ніж дружин селян» [Стріонова, 2013: с.164].

3. Значно полегшився механізм розпаду сім'ї — розлучення. Як відзначають дослідниці О. Здравомислова та Г. Тьомкіна, розлучитися в більшовицькій Росії стало простіше, ніж виписатися з Домової книги. Середня тривалість укладених шлюбів у цей період становила 8 місяців. Багато шлюбів розривалося на другий день після реєстрації [Здравомислова, 2004].

4. Радянська влада з перших виданих декретів зрівняла в правах дітей народжених у шлюбі і поза ним (Декрет: «Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів громадянського стану» (від 18 грудня 1917 р.)). З російського права вилучається категорія байстрюка і змінюється ставлення до «позашлюбної матері». Як зазначають О. Здравомислова та Г. Тьомкіна: «Жінка стає тру-

довою одиницею, шлюб перетворюється в особисту справу, але материнство конституюється як самостійний соціальний обов'язок» [Здравомислова, 2004: с.307].

Аналізуючи цей період часу, ми виявили досить цікаву трансформацію поглядів на призначення жінки в суспільстві. Якщо О. Базалук, спираючись на сучасні реалії та особливості світосприйняття, констатує, що призначення жінки (разом з чоловіками) полягає в повноцінній самореалізації внутрішніх творчих потенціалів в повсякденному житті [Базалук, 2010; Базалук, 2013], то століття тому, в післяреволюційний період, основним призначенням жінки вважалося материнство. Причому, Радянською владою материнство подавалося як *соціально-зобов'язання* жінки. Народження дітей перестало бути власною справою подружжя. Його звели в ранг громадянського обов'язку. Як зазначає дослідниця І. Стріонова: «Радянська держава, вважаючи материнство однією із соціальних функцій жінки, а турботу про дітей справою всього трудового колективу, поставило охорону материнства і дитинства в число своїх державних завдань. ... Мета охорони материнства і дитинства ... — дати можливість жінкам поєднувати материнство з участю у виробничому і радянському будівництві без шкоди для себе і дитини, і дати суспільству здорових тілом і духом дітей» [Стріонова, 2013: с.164]

О. Здравомислова та Г. Тьомкіна підкреслюють, що репродуктивний обов'язок жінки трактується не як відтворення роду або сім'ї, а як «...відтворення радянського громадянина — члена колективу або великої трудової сім'ї радянського народу, що будує комунізм в умовах ворожого оточення» [Здравомислова, 2004: с.307].

Радянська влада розуміючи значущу роль жінки в сім'ї та суспільстві зробило ставку на формування «нового» образу жінки — повністю сформованого під впливом більшовицьких ідеологем *образу радянської жінки*. Як зазначає дослідниця Т. Купцова: «Нова жінка», з одного боку намагалася жити і творити по чоловічим стандартам, але, з іншого боку, вона заявила про свою самостійність і самооцінку, хотіла вийти з цього канону» [Купцова, 2013: с. 147].

Розкріпачення жінки радянською владою передбачалося головним чином через працевлаштування, спрощений (гарантований) доступ до будь-якого виду трудової або розумової діяльності. Післяреволюційними радянськими ідеологічними установками передбачалося «визволення жінок від кухонного рабства» [Здравомислова, 2004: с.307]. Розпочалася робота над колективізацією побуту. Державою приділялася увага організації суспільних їдалень, пралень, дит'ясел, дитячих садків, дитбудинків та ін. [Стріонова, 2013: с.164]

Традиційна чоловіча роль захисника дружини перейшла до держави, позиції якої як нового актора у сімейних подружніх відносинах зміцнювалися з кожним наступним роком, що було пов'язано «з посиленням етакратизації шлюбно-сімейного ладу» [Стріонова, 2013: с.166]. Чоловік був позбавлений батьківських виховничих повноважень. Новою владою йому була відведена другорядна роль у сім'ї, а саме — «годувальника» родини. Саме з цієї причини, як зазначає В. Боннелл, в дискурсі радянського політичного мистецтва цього періоду часу чоловік майже не згадується. Його роль у сім'ї, по відношенню до жінки, у вихованні дітей, зведена до мінімуму. І тільки в середині 1930-х років, чоловіка

починають зображувати на політичних плакатах поряд з жінкою і дитиною, підкреслюючи важливість його ролі у вихованні дітей і сімейних відносинах [Боннелл, 2007].

В цей період часу у Західній Україні сформувалася і вийшла на досить високий рівень періодика для жінок. Такі журнали, як «Наша мета: часопис робітничого жіноцтва» (1919-1920), «Жіночий вісник» (1922) та ін. прагнули «розбудити загальне жіноцтво до суспільного життя та зорганізувати його в ряди свідомих жінок горожанок» [Волинець, с. 118]. О.Сушкова досліджуючи динаміку розвитку періодичних видань для жінок в Україні зазначала, що «До особливостей української преси для жінок періоду 1919-1939 рр. належать такі:

1) Вони видавалися зусиллями самих жінок, але вже на ґрунті певних жіночих організацій, які створювали видавничі кооперативи (найактивнішою у цьому плані організацією був «Союз жінок»);

2) Основною формою видань для жінок стали окремі часописи, які до того ж здійснювали розгалужену видавничу діяльність, створюючи додатки (особливо у цьому відзначився коломийський часопис «Жіноча доля»);

3) Характерною стає диференціація видань за: ідеологією: націоналістичного спрямування («Жіноча доля», «Жінка»), соціалістичного («Жіночий голос»); орієнтацією на читацьку аудиторію: для інтелігенток («Нова хата»), селянок («Жіноча воля»), молоді («Світ молоді»), широких верств читачок («Жінка») тощо; метою: для підвищення національної свідомості, для культивування українського народного мистецтва, для допомоги у господарських справах» [Сушкова, 2009: с. 41-42].

Питання жіночої преси в Західній Україні в цей період часу досліджували і інші науковці. Наприклад, за результатами аналізу С. Кость можна зробити висновок, що жіноча преса в Західній Україні пройшла кілька умовних етапів [Кость, 2007]:

1. У передвоєнні роки (до 1916 року) вона досить інтенсивно розвивалася, з'явилися перші журнали для жінок, жінки виявилися залучені в суспільне життя.

2. У роки Першої світової війни, у зв'язку з тим, що найбільш активні представниці українського жіноцтва пішли на фронт і воювали нарівні з чоловіками — видавництво жіночих журналів зійшло нанівець.

3. У революційні роки 1917 року, жіноча преса то відроджувалася, то знову приходила в занепад. Ключову роль грали зовнішні фактори: війна, арешти, політика влади.

4. У післявоєнні роки, влада (польська, угорська тощо) не сильно вітала самостійний національний жіночий рух українок. Проводилися арешти, насильницькі закриття, жінкам приходилося працювати в підпіллі.

За даними О.Сушкової з початком Другої Світової війни друк усіх видань для жінок на теренах Західної України було припинено [Сушкова, 2009: с. 41-42].

Зовсім по-іншому склалася ситуація з пресою для жінок у Східній Україні, яка перебувала під ідеологічним впливом більшовиків і Комуністичної партії СРСР. Як зазначає О. Сушкова «З установленням радянської влади в Україні було ліквідовано всі приватні видання та пресові органи громадських організацій. Преса для жінок мала одного видавця — ЦККП(б), а пізніше — Централь-

ний відділ Робітниць та Селянок ЦККП(б). Це значно звузило тематичний діапазон видань для жінок, уявлення про пресу були спотворені ідеологічними вимогами, що надало їй односторонньої спрямованості» [Сушкова, 2009: с. 44]. З листопада 1920 року в СРСР почав виходити українською мовою єдиний журнал для українського жіноцтва — часопис «Жінка». Його унікальність полягає в тому, що він виходив аж до листопада 1991 (у січні 1949 журнал змінив свою назву на «Радянська жінка»). Таким чином історія цього журналу налічує 71 рік, майже стільки, скільки і радянській владі.

Радянська преса для жінок істотно відрізнялася від західноукраїнської преси за завданнями що стояли перед жіноцтвом і, відповідно, змістом. Та одинична періодика, яка в принципі без змін видавалася за роки Радянської влади, згідно досліджень О. Сушкової «створювала модель жінки-трудівниці, героїні з її неодмінними успіхами у праці, при цьому особисте життя, соціальна незахищеність, сімейні негаразди залишалися в тіні. Це було пов'язано з тим, що людина сприймалася перш за все як істота суспільна» [Сушкова, 2009: с. 47]. Тоді як жіноча преса західної України, все таки робила акцент на самодостатності жінки, на її емансипації і вільної творчої самореалізації.

2. Дія ідеологічного апарату примусу через домінуючі офіційні дискурси на роль української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в період Другої світової війни, включаючи довоєнні і післявоєнні роки в СРСР (1939-1945 рр.).

Вплив державної ідеології на роль жінки в сім'ї та суспільстві в довоєнний, воєнний та післявоєнний період (1939-1945 рр.) значно відрізняється від попереднього, розглянутого нами періоду. Аналіз наукової літератури з цього питання (О. Здравомислова [Здравомислова, 2004], І. Кон [Кон, 1997], П. Романов [Советская, 2007], Г. Тьомкіна [Здравомислова, 2004], О. Ярська-Смирнова [Советская, 2007] та ін..) дозволяє нам виділити наступні істотні зміни у державній ідеології СРСР:

1. Засудження на рівні державної ідеології вільного кохання, вільних стосунків і зв'язків, які були характерні для минулого історичного періоду (післяреволюційних років);
2. Впровадження державних заходів з контролю народжуваності. Постановою ЦВК і РНК СРСР (у 1936 році) забороняються аборти. Державою надаються пільги багатодітним та самотнім матерям, розширюється мережа пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садів, посилюється кримінальне покарання за несплату аліментів;
3. Забороняються фактичні шлюби (Указ Президії ВР СРСР (1944 р.));
4. Ускладнюється процедура розлучення (з 1937 р.). А з 1944 р., як зазначає відомий дослідник І. Кон, розлучення стає можливим тільки після вироку суду. Зазначимо, що суд в цьому питанні спирався не стільки на норми закону, скільки на директиви, які спускалися з центрального апарату комуністичної партії [Кон, 1997];
5. Забороняється встановлення батьківства позашлюбних дітей.
6. Забороняються ранні шлюби (до 16 років), одночасно, засуджується неодруженість.

Якщо відслідкувати зміни що відбулися в ідеології держави по відношенню до ролі жінки в сім'ї та суспільстві, то відзначимо радикальну відмінність між тією ідеологією з якої починалася радянська влада і тією, з якою вона підійшла до другої світової війни. Якщо в післяреволюційні роки 1917 влада цілеспрямовано руйнувала міцні сімейні узи, які традиційно підтримувалися в царській Росії, то до Другої світової війни зусилля радянської влади були спрямовані на зміцнення шлюбних союзів і підтримку материнства. Всі вольності в міжстатевих стосунках, які допустила радянська влада в перші роки свого існування, в СРСР передвоєнного часу були не тільки заборонені, але й було введено ще більший *державний* нагляд над моральним обличчям і поведінкою чоловіка і жінки.

Досліджуючи абортну політику радянської влади, Н. Лебіна зазначає, що прийняття закону про заборону абортів збіглося з початком великого терору в СРСР, встановлення тотального стеження за населенням за допомогою системи політичного контролю. Н. Лебіна констатує: «...в умовах комуналок, гуртожитків, в атмосфері психозу загального доношництва ні вагітність, ні кримінальний аборт, ні тим більше перевірка державними органами не могли пройти непоміченими» [Лебіна, 2007: с.240].

О. Здравомислова та Г. Тьомкіна зазначають, що жорстка абортна політика радянської влади в умовах відсутності контрацептивної індустрії та професійної сексуальної освіти, перетворила жінку в репродуктивну силу, яка поставляла державі громадян. При цьому, репродукція радянськими жінками майбутніх громадян СРСР не звільняла їх від другої, не менш важливої ролі — трудового потенціалу. Жінка мобілізується державою як працівниця: «в період форсованої індустріалізації при низькій продуктивності праці держава використовує жіночу робочу силу як трудовий ресурс» [Здравомислова, 2004: с.312].

Розглядаючи жінку як трудовий ресурс, радянська влада з 1920-х років до початку 1940-х істотно переглянула свої погляди на роль жінки в сім'ї та суспільстві. У цей період часу скасовуються багато пільг для жінок на виробництві, наприклад, заборони на роботу в нічні зміни і в важких умовах праці. Замість цього створюється рух за оволодіння жінками чоловічих професій, запровадження здорового способу життя жінок, який дозволяв жінкам у праці стати рівнею чоловікам. Радянська влада фактично вилучила з образу радянської жінки жіночність. Як трудовий потенціал жінку максимально наблизили до образу не-красовської жінки, яка і «коня на скаку зупинить, і в палаючу хату ввійде».

Більше того, в Радянському Союзі того часу скопіювали (зокрема й з фашистської Німеччини) і впровадили дуже зручні способи контролю над фізичним станом жіночих тіл. Тіло в марксизмі-ленінізмі стало розцінюватися як об'єкт освоєння та підпорядкування. Розглядаючи жінок як трудовий ресурс, радянська влада ввела фіксовані стандарти гігієни, фізкультурних рухів і дієти, і стала жорстко контролювати їх виконання.

Поклавши на жінок роль репродуктивної сили і трудового ресурсу, радянська влада фактично здійснила деєротизацію жінок, перетворивши їх на більш вигідний для себе прошарок населення. Радянські жінки не тільки були витривалішими і відповідальнішими за чоловіків, але ще й могли відтворювати нових членів суспільства, яких держава виховувала за своїми ідеологічними штампа-

ми. Роль чоловіка звелася до доповнення жінки як трудового ресурсу і до «захисника батьківщини», яким сміливо можна було жертвувати в ім'я політичних амбіцій правлячого режиму.

Аналіз ролі української жінки в зазначений період, призводить до відкриття ще однієї віхи в історії розуміння призначення жінки. У довоєнній, воєнній і післявоєнній сім'ї, в умовах постійного дефіциту споживчих товарів, мобілізуються традиційні функції розподілу праці між статями. Жінки в'язуть, шиють, готують, організують побут в умовах економіки дефіциту: дістають товар, використовуючи соціальні мережі. У чоловіків є своя спеціалізація: затребуються їх навички в традиційно чоловічих видах домашнього господарства; ремонті, майстерності. Як наслідок, жінки виконують «потрійну» роль — до материнства і роботи додається майже професійне обслуговування сім'ї [Здравомислова, 2004].

Після років спустошливої війни, катастрофічних демографічних змін з огляду величезних людських втрат, радянська влада зробила зусилля по їх заповненню. Як зазначає дослідниця М. Рабжаєва: «сімейна політика Радянської держави еволюціонувала у бік посилення законодавства по шляху «примусової стабілізації сім'ї» [Рабжаєва, 2004: с.89].

Дослідники Н. Лебіна, П. Романов та О. Ярська-Смирнова констатують, що липневий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» і заснування Ордена «Материнська слава» і медалі «Материнство» (1944 року) знову змінив статус і конфігурацію і сім'ї, і внутрішньо сімейних стосунків. Цей Указ [Советская, 2007]:

- надавав правове значення лише зареєстрованим шлюбом (при цьому всім особам, що вступили в фактичні шлюбні відносини в період з 1926 по 1944 рік, пропонувалося зареєструвати шлюб, в іншому випадку шлюб оголошувався недійсним);
- ускладнював процедуру розлучення;
- забороняв встановлення батьківства щодо дітей, народжених поза шлюбом;
- матерям надавалися грошові виплати за кожен народжену дитину, матері-героїні нагороджувалися орденами;
- створювалася широка мережа пологових будинків, ясел та інших дошкільних установ;
- холостяки і бездітні оподатковувалися.

У 1944 р в СРСР ввели роздільне навчання хлопчиків і дівчаток (яке скасували тільки після смерті Сталіна (1954 р)). Як пише І. Кон цей крок ще більш посилив статево диференціацію. Серед хлопчиків (чоловіків) різко зріс відсоток гомосексуалізму, а серед дівчаток (жінок) — лезбіянства. Статева культура, гармонія жіночої і чоловічої природи досягли свого дна [Кон, 1997].

В цей час сімейне життя протікає під наглядом сусідів, а комунальна спільнота стає моделлю розширеної сім'ї, в якій жінки виконують традиційні ролі. Як зазначають О. Здравомислова та Г. Тьомкіна: «...в умовах комунального побуту сексуальність перестає бути практикою задоволення» [Здравомислова, 2004: с.312]. Сексуальність в радянській ідеології спрямована на чисто репродуктивні

функції, на вибір більш привабливіших партнерів і відтворення здорових дітей, як обов'язок перед суспільством і державою.

На жаль в цей період часу практично неможливо відокремити долю української жінки, від долі жінок інших національностей, що складала багатонаціональний Радянський Союз. Тоталітарний режим радянської влади, практично стер історико-культурні традиції та зрівняв жінок всіх національностей і культур. Особливо важко довелося жінкам тих регіонів, які були приєднати до Радянського Союзу після підписання так званого Пакту Молотова — Ріббентропа (24 серпня 1939 року): Західної України (1939), Північної Буковини (1940) та Закарпатської України (1945). Жіночі долі і долі сімей цих регіонів — це ще одна кривава сторінка історії СРСР. Десятки тисяч людей пройшли через катівні НКВД і були розстріляні. Ще більша кількість українців була депортована до Сибіру.

Одночасно сотні тисяч українських жінок на фронтах і в тилу, віддаючи свої життя і не покладаючи рук, працювали на перемогу СРСР над фашистською Німеччиною. За різними оцінками істориків, в період 1939-1945 рр. загинуло близько 10 млн українців, включаючи півмільйона жертв Голокосту в Україні. Мова йде про українців, загиблих у 1939-му в Польщі, про мирних жителів УРСР, убитих під час бомбардувань та інших військових дій, про розстріляних євреїв під час окупації України нацистами, про десятки тисяч українців, померлих від голоду і поневір'янь після звільнення від фашизму, і полеглих бійців Червоної Армії та УПА. Всього Україна за час війни втратила близько 19% свого населення [*Електронний ресурс*].

За даними І. Кона в 1939 р. в СРСР перебувало у шлюбі 78,7 % жінок у віці від 25 до 29 років і 81,8 % 30-34-річних; в 1959 р. відповідні показники склали лише 54,9 і 48,3 % [Кон, 1997]. Якщо додати до цих показників вагомий відсоток чоловіків що знаходилися у сталінських таборах і тюрмах, то перетворення української жінки в трудовій і репродуктивний потенціал СРСР стає ще більш зрозумілим і жахливим.

3. Дія ідеологічного апарату примусу через домінуючі офіційні дискурси на роль української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в період розпаду СРСР і становлення Незалежної України (1990-1993 рр.).

Сучасні дослідники радянзації материнства неодноразово вказували на численні соціальні проблеми, до яких призвела радянська політика щодо сім'ї та дітей. В дослідженнях В. Боннелл [Боннелл, 2007], Ю. Градської [Градська, 2007], О. Здравомислової [Здравомислова, 2004], І. Кона [Кон, 1997], Т. Купцової [Купцова, 2013], Н. Лебіної [Лебина, 2007], Г. Тьомкиної [Здравомислова, 2004] та ін.. зазначалося, що за роки радянської влади роль жінки в сім'ї та суспільстві значно спотворилася і виявилася далека від прийнятих у високорозвинутих державах світу демократичних стандартів. Радянська жінка насправді не була вільна і не могла повною мірою реалізувати весь спектр внутрішніх творчих потенціалів, закладений в неї природою. Про це свідчать багато фактів. Наприклад:

- Зростання безпритульності в 1920-і роки;
- Зростання материнської смертності в період заборони на аборти 1936-1955 р.;

- Середній рівень заробітної плати жінок був на третину нижче, ніж у чоловіків, тому що вони займали гірше оплачувані посади і серед них було значно менше начальників різного рангу. Але при цьому, до часу завершення радянської історії, жінки становили 51% всієї робочої сили. Дев'ять десятих жінок працездатного віку працювали або вчилися [Кон, 1997: с.170];
- У середині 1980-х рр. тільки в так званих материнських сім'ях виховувалося близько 13,5 мільйонів дітей. За даними вибіркового перепису 1994 року, 20 % російських сімей з неповнолітніми дітьми були неповними і 19,6 % всіх дітей народжені поза шлюбом [Кон, 1997: с.176];

Як зазначає дослідниця Т. Журженко, розпад СРСР і звільнення соціальних наук від диктату офіційного марксизму створили передумови методологічного і концептуального плюралізму в пострадянських країнах, після якого настав істотний перегляд жіночих обов'язків в масштабах сім'ї та суспільства. В СРСР батьки отримували велику підтримку від держави — як матеріальну, так інституційну. Але з другого боку, вони повинні були розділяти офіційну ідеологію і цінності (наприклад, релігійне виховання в сім'ї не віталось державою). Радянська школа не стільки надавала освітні послуги, скільки здійснювала функцію м'якого контролю за родиною, претендувала на педагогічне лідерство і «виховання» самих батьків [Журженко, 2008].

Після здобуття Україною незалежності вплив держави на роль української жінки у сфері сім'ї і соціальних комунікацій значно змінилося. Україна була змушена прийняти правила ринкової економіки. Індивідуалізм і свобода конкуренції як основні постулати ринкової економіки, позначилися на розумінні ролі жінки в сім'ї та суспільстві. І. Кон навів наступне порівняння: в 1990 р, на запитання «Як Ви вважаєте, що зараз найважливіше для більшості жінок — сім'я чи робота?» 54 % опитаних вибрали сім'ю, причому думки чоловіків і жінок збіглися, 37 % вибрали егалітарний підхід (сім'я і робота однаково важливі) і 3 % віддали перевагу роботі. В опитуваннях 1992 і 1994 рр. частка традиціоналістів знизилася до 37%, тоді як частка «егалітаристів» склала в 1992 р. 49 %, а в 1994 р. — 44 %; на пріоритетність професійної роботи для жінок як і раніше орієнтується незначна меншість [Кон, 1997: с.180].

У роботах Д. Страссманн, Дж. Нельсон, Е. Дженінгс, П. Інгланд, Т. Журженко та інших авторів розглядається місце жінки в сучасній ринковій економіці, а також з позиції «місця жінки в економіці» аналізуються перспективи розвитку самої економіки.

Серед якісних змін в розумінні сучасної ролі української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин та соціальних комунікацій зазначимо наступні:

1. Повернення до української культурно-історичної спадщини, до розуміння ролі саме української жінки в сім'ї та суспільстві виходячи з історико-культурних традицій, позбавлених комуністичної (тоталітарної) ідеології.
2. Розрив гендерного контракту «працюючої матері», який припускав, зокрема, суміщення жінками сімейних і виробничих функцій при істотній підтримці держави (допомоги працюючим матерям, дитячі установи, безкоштовні медичні послуги, протекціонізм у сфері зайнятості) [Журженко, 2008].

3. Держава перестала претендувати на право батьків виховувати дітей у своїй системі релігійних, культурних і політичних цінностей. Кожна сім'я наразі вибирає між різними типами шкіл, педагогічними системами і методами викладання. Вибір на ринку освітніх послуг став обмежений тільки доходами сім'ї.

4. В рамках ринкової ідеології відбулося «повернення до жіночності», яке виявилось нерозривно пов'язаним із становленням суспільства споживання, проникненням в українське суспільство західних стандартів споживання і стилів життя. Як зазначила Т. Журженко, багаторазове зростання можливостей вибору товарів і послуг, нові спеціалізовані журнали для жінок, теле- і радіореклама радикально змінили ситуацію у сфері споживання. Організація внутрісімейного споживання, дозвілля, виховання дітей в умовах вибору який постійно розширювався, зробили роль домогосподарки куди більш привабливою, ніж у радянські часи. Домашнє господарство і сім'я у незалежній Україні стало представлятися самодостатніми з точки зору реалізації особистості сферами жіночої активності. Через прилучення до споживання як особливого мистецтва, що вимагає знань, досвіду і таланту, українська жінка вчиться бути «справжньою» матір'ю, дружиною і господинею [Журженко, 2008].

5. За часи незалежності України почав формуватися і другий тип ідентичності української жінки — «ділової жінки». На думку Т. Журженко, жінка-підприємець в українському суспільстві неминуче стикається з необхідністю подвійного опору. Вона змушена реалізовувати свої ініціативи в умовах ризику, відсутності правових гарантій, політичної та економічної нестабільності. В той же час їй доводиться протистояти не тільки бюрократичній системі, яка блокує її ініціативу як підприємця, а й патріархатним стереотипам, гендерної дискримінації в чоловічому діловому середовищі. Саме тому «ідентичність ділової жінки» в умовах сучасного українського суспільства може розглядатися як форма «ідентичності опору» [Журженко, 2008: с.89].

6. Активно утверджується гендерна нейтральність.

7. Повертається розуміння сім'ї, як історико-культурного осередку суспільства. Українська Сім'я — такий же абсолют, як і українська Нація. Тому рішення проблем сім'ї ув'язується з відродженням української нації та будівництвом незалежної держави, і навпаки — відродження нації починається з сім'ї. Ось що пише з цього приводу український соціолог Ю.Якубова: «Українська нація повинна зберегти себе в сім'ї. Дім, сім'я, праця, висока духовна культура і громадянська зрілість українського народу покликані забезпечити йому високий рівень життя, а Україна — незалежність, економічну і політичну стабільність, непорушність кордонів і високий міжнародний авторитет. Ніхто не збудує для українців держави і не створить матеріальних умов, якщо сім'я буде морально і матеріально дезорганізована. Сім'я повинна стати основою і символом духовного та економічного відродження, метою багатогранної гуманістичної діяльності української держави» [Якубова, 1998: с.35].

На цей період припадає масове відродження періодичних видань для жіноцтва. Журнали «Єва», «Натали», «Пасаж», «Жінка», «Жіночі секрети», «Маріанна», «Кокетка», «Панна»; газети «Порадниця», «Петрівна», «Даринка»,

«Жіноча магія», «Жіночий погляд», «Наша кухня», «BEAUTYTIME: глянцева газета для жінок»; деякі галузеві журнали «Модна лавка», «Дзеркало моди» та ін. впливають на жіноче світосприйняття і розуміння жінками свого місця в сім'ї та суспільстві. В незалежній Україні масово виникають жіночі організації, які видають власні Бюлетені, дайджести, вісники по питанням політичних прав людини, незалежності, юридичного захисту жінок тощо [Сушкова, 2009].

Аналізуючи змістовність більшості журналів цього періоду, особливо тих журналів, які пережили періоди підйому і спаду економіки за роки незалежності України, О. Сушкова приходиться до невтішного висновку — в цих журналах майже «...повністю відсутній матеріал пізнавального значення, який розвиває інтелектуальні здібності жіночої аудиторії» [Сушкова, 2009: с. 78]. Практично всі українські журнали починаючи з кінця 1989 до наших днів, нав'язують своїм читачкам або два основних стереотипу: «Перший — «жінка-ікона» (дружина, мати, опора родини, національна святиня і Березина), другий — «шикарна жінка», красу, одяг, погляди і спосіб життя якої рекламують десятки жіночих журналів нового типу. Перший стереотип є національним, місцевим, другий — репрезентує і асоціюється із Заходом» [Сушкова, 2009: с. 78]; або ж «сенсаційні репортажі, висвітлення таємниць приватного та інтимного життя відомих осіб, значну кількість ілюстративного матеріалу, переважно еротичного характеру» [Сушкова, 2009: с. 94].

Особливий інтерес для нашої роботи становлять дослідження Ю. Гусевої, яка на основі аналізу публікацій трьох найбільш читаних в Україні журналів «Ліза», «Cosmopolitan» і «Селянка» спробувала висвітити два типу ідеологем, що формували українських жінок цього періоду часу: Справжня жінка і Ділова жінка. За даними Ю. Гусевої, у Справжньої жінки дві мети, які розрізняються від її статусу. Якщо вона незаміжня, то її основна мета — залучення чоловіка. Якщо ж жінка заміжня, то для неї головне — збереження і зміцнення сім'ї [Гусева, 1999].

Цікавими в дослідженні Ю. Гусевої ще одна ідеологема — образи щасливих дружин, що зафіксовані в пресі і постійно нав'язуються читачкам. Перший тип — дружина-утриманка, яка може дозволити собі не тільки не працювати, але і не займатися домашнім господарством (звичайно, завдяки заможності чоловіка). Від чоловіка вона чекає «вміння заробляти і забезпечувати сім'ю». Така жінка є скоріше предметом побуту для чоловіка, сама по собі, як особистість, вона не представляє особливої цінності в силу своєї обмеженості. Другий тип — дружина-домробітниця (кухар, покоївка і гувернантка в одній особі). «Сім'я для неї — сенс життя», вона цілком і повністю присвячує себе родині. При цьому, її часто не цінують, а чоловік ще «покрикує вечорами на дружину». Третій тип — це дружина-«друг людини». Між роботою, пранням, приготуванням і прибиранням вона обов'язково знайде час, щоб ще раз переконати чоловіка в його унікальності, повною мірою оцінити його достоїнства і спонукати на нові досягнення. Слушна порада для такої дружини дає «Селянка»: «намагайтеся в його очах виглядати не такою крутою, якою ви є насправді» (К, 6/97), а «Cosmo» вважає, що «насправді розумна жінка та, яка не афішує свій розум» (С, 5/98). І останній тип — дружина-жертва. Вона цілком свідомо зариває в землю свої таланти, щоб заклопотаний кар'єрою чоловік, прийшовши додому, міг повною мірою насолодитися домашнім затишком в облаштованому сімейному вогнищі.

Отже, — робить невтішний висновок Ю. Гусева — ми з'ясували, що щасливою повною мірою жінка стає лише в тому випадку, коли все її життя спрямовано на обслуговування і захоплення коханим чоловіком [Гусева, 1999].

В перші роки незалежності України під «традиційної сім'єю» розумілося щось середнє між ідеалізованою українською родиною дорадянського минулого і зразковою сім'єю американського середнього класу 1950-х рр. «Ідеалізація «традиційної сім'ї» передбачає дистанціювання від комуністичного досвіду і нав'язаного державою формального егалітаризму, повернення до «природним» гендерних ролей» — зазначає Т. Журженко [Журженко, 2008: с.118]. Демократичні реформи в пострадянських суспільствах створили умови для розвитку незалежного жіночого руху та активного захисту жінками своїх економічних і політичних прав.

Одночасно, як зазначає дослідниця Т.Журженко, Україна опинилася перед загрозою різкого погіршення становища жінок, зростання жіночого безробіття, фемінізації бідності, краху системи соціального захисту, витіснення жінок у неформальний сектор і зростання обсягів домашньої праці. Нові можливості, пов'язані з лібералізацією економіки, були успішно використані лише деякими жінками, в той час як становище більшості значно погіршився. Чи випадково те, що перехід до ринку зажадав «патріархатного відкату» в усіх сферах суспільства, незважаючи на зростаюче протидію жіночого руху [Журженко, 2008]?

Це питання ще чекає своїх дослідників.

4. Дія ідеологічного апарату примусу через домінуючі офіційні дискурси на роль української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в період революції Гідності і триваючої до наших днів війни з Росією (2014 — до наших днів).

Революція Гідності і час змін, який настав в Україні після кривавих днів 19-22 лютого 2014 і втечі Президента Януковича з України, внесли важливу і суттєву поправку в жіночий образ, який нав'язувався владою в Україні.

По-перше, сама Революція Гідності, а потім анексія Криму і війна спочатку з сепаратизмом на південно-східній Україні, а потім і з Росією, вивела на перший план жінку-воїна, полум'яну патріотку України, яка залишивши родину, домашній затишок, зі зброєю в руках вийшла захищати свою батьківщину.

Відзначимо, що патріотизм українських жінок і їх готовність зі зброєю в руках захищати свої землі, наочно проявлявся не лише в роки Першої та Другої світових воєн, а й ще з часів Запорізької Січі. В дослідженні: «Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя: військовий аспект» О. Кривоший, ретельно попрацювавши з архівами виявив, що ще в подіях другої половини XV — середини XVII ст. в Україні, пов'язаних із появою на теренах «Великого кордону» українського козацтва, жінки приймали досить активну участь. Документи свідчать «не лише про реалії повсякденного життя «войовничої чоловічої спільноти», але й про повсякденне життя жінок-войовниць, які брали безпосередню участь в організації та веденні військових дій поряд з чоловіками [Кривоший, 2011: с.26].

Серед прикладів українських жінок-воїнів наведемо:

1. Українську льотчицю, військовослужбовця збройних сил України, старшого лейтенанта Надію Савченко, яку поранену захопили в полон російські

бойовики, переправили через кордон в Росію, і яка з 8 липня 2014 по теперішній час мужньо бореться з путінським режимом, заперечуючи висунуті проти неї абсурдні звинувачення і не погоджуючись на виверти російського правосуддя. Більше року в російській в'язниці Н. Савченко намагаються морально зламати і дати свідчення проти свого народу. Але російським правоохоронцям це не вдається зробити. Робимо посилання на поведінку Н. Савченко в російському суді [*Електронний ресурс(1)*].

2. Чеченку Аміну Окуєву, що народилася в Одесі і яка проявила мужність і героїзм у боях під Дебальцеве.

3. Бійця добровольчого батальйону «Донбас» Людмилу Калініну, 36-річну жительку Павлограда Дніпропетровської обл., яка була важко поранена в Лловайському котлі, але після госпітально повернулася на передову.

4. Добровольців Національної Гвардії України Аллу Федорченко, Вікторію Резніченко, Наталю Коцкович, Ніну Прокоп'єву, та багатьох інших, що приймали и приймають участь у війні на Донбасі [*Електронний ресурс(2)*].

Як повідомили у Головному управлінні Нацгвардії у відповідь на запит Тиждень.ua. тільки у добровольчих батальйонах з березня 2014 по січень 2015 року на сході України воювало 145 жінок [*Електронний ресурс(3)*].

По-друге, Майдан і війна на південному сході України породили потужний волонтерський рух, який практично повністю взяв на себе забезпечення того, що залишилося від української армії, за роки незалежності України. У перших рядах волонтерського руху стояли українські жінки, причому різних національностей: росіянки, українки, білоруски, вірменки та ін. Усіх їх об'єднує єдина ідея — незалежна, сильна і непереможна Україна. Незважаючи на приналежність до різних національностей, вони народилися в Україні або прожили більшу частину життя на території України, перейняли її культурою, духом, традиціями. Тому всі вони патріотки України — дочки своєї землі. Виділимо лише деяких:

1. Легендарну волонтерку Тетяну Ричкову. Як зізнаються самі армійські генерали, Тетяна Ричкова вже знається на військовому спорядженні краще за будь-якого спеціаліста. А все почалося з того, коли вона вперше поїхала в зону АТО і побачила там напівбосих бійців. Таня лише за перший місяць зібрала мільйон гривень і забезпечила спорядженням не тільки свого чоловіка-добровольця, а й усю бригаду. Але це не врятувало життя коханого. Чоловік Тетяни — доброволець Вадим Ричков, у серпні 2014 р. загинув на фронті під обстрілами російських «Градів». Наразі Т. Ричкова самостійно виховує 11-річного сина, безперервна фронтова робота хоч якось відволікає від горя. У перервах між поїздками на АТО, Тетяні доводиться говорити з генералами, домовлятися про знижки на амуніцію та заспокоювати істеричних жінок. Жінка переконана, що після війни продовжить розвивати армію [*Електронний ресурс(4)*].

2. Координатора відомого в Україні благодійного фонду «Крила Фенікса» Неллі Стельмах. Благодійний фонд «Крила Фенікса» надає допомогу в оснащенні української армії засобами індивідуального нелетального захисту (бронежилети, каски), лікуванню поранених бійців, ремонтом будівель військових частин, придбанням індивідуальних аптечок. За рік існування фонду зібрано близько 60 млн. гривень які пішли на допомогу військовим, захищаючим Україну [*Електронний ресурс(5)*].

3. Євгенію Янченко. Євгенія Янченко в минулому юрист, а зараз — керівник волонтерської медслужби добровольчого батальйону, її чоловік Андрій — колись успішний бізнесмен, а нині — комбат. Ця сім'я з перших днів приймала участь в визвольному русі на Україні. Починаючи з подій на Майдані і закінчуючи сьогоденним військовим протистоянням на Донбасі Євгенія та Андрій Янченко віддають свої сили задля майбутнього України.

Участь у волонтерському русі жінок настільки масова і безкорислива, що виділити когось особливо практично не можливо. Можна стверджувати що українські жінки добровільно поклали на себе тягар волонтерського руху. Починаючи від передової і закінчуючи госпіталями та сім'ями загиблих захисників України, вони роблять все можливе заради перемоги нашої держави в нерівному протистоянні з Росією.

По-третє, українські жінки приймають активну участь ще в одній важливій битві — в інформаційній війні. Робота журналіста не менш важлива, ніж участь у бойових діях на передовій. Тому що боротьба за ум, за об'єктивне висвітлення процесів, які відбуваються в Україні — це дуже небезпечна і відповідальна робота. З нашої точки зору, розкриття російської агресії на теренах України, зміни в сприйнятті дій Росії і особисто В. Путіна в масштабах світової спільноти — це заслуга в тому числі і українських жінок журналістів. Це вони під обстрілами найманців-бойовиків мовили на весь світ з передової про те, що відбувається на Донбасі; це вони знаходили протиріччя в російській пропаганді і доводили її обман. Заслуга українських жінок журналістів полягає в тому, що зараз весь світ вважає Росію державою-агресором, що Росії не вдалося під виглядом громадянської війни скрити своє пряме втручання в життя українського народу.

Серед відомих українських журналісток які впливають на хід інформаційної війни з Росією наведемо такі прізвища: Михайлина Скорик (головний редактор сайту «Подорожчів»). Її чоловік 19 серпня 2014 року загинув у бою під Іловайськом); Сєвгіль Мусаєва-Боровик (головний редактор онлайн-видання «Українська правда»); Анастасія Рінгіс, Катерина Пешко, Анастасія Береза та багато інших.

Підводячи підсумки про роль української жінки у сфері сімейно-шлюбних відносин в період революції Гідності і триваючої до наших днів війни з Росією (2014 — до наших днів) хочемо зазначити, що в цей період державний ідеологічний апарат примусу виявився безсилим проти національного пориву. На наш погляд, вперше у своїй історії українські жінки не слідували в руслі державних ідеологем, а своїми вчинками і діями їх встановлювали і визначали. Самовідданість, безкорисливість, виразний патріотичний порив українських жінок, високо підняв планку відношення до війни, цілісності України і до тих перетворень, до яких наша держава черговий раз приступила.

References

- Базалук*, 2010 — Базалук О.А. «Философия образования в свете новой космологической концепции». Учебник / Олег Базалук — Киев: Кондор, 2010. — 458 с.
- Базалук*, 2013 — Базалук О. А. Женщина для вдохновения: поэма / О.А. Базалук — Полтава: ООО «АСМІ», 2013. — 352 с.

- Богачевська-Хомяк, 1995 — Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хомяк — К.: Либідь, 1995. — 424 с.
- Боннелл, 2007 — Боннелл В. Крестьянка в политическом искусстве сталинской эпохи. / Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. — С.262-295
- Волинець, 1974 — Волинець Л. Українська жіноча преса в минулому / Л. Волинець // Сучасність. — 1974. — № 7/8. — С. 113-127.
- Ганаба, 2014 — Ганаба С. А. Свобода образования как необходимое условие развития творчества / Future Human Image 1 (4) — Kyiv: ISPC, 2014. — P. 22-32
- Градскова, 2007 — Градскова Ю. Культурность, гигиена и гендер: советизация «материнства» в России в 1920-1930-е годы // Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность / Под ред. П. Романова и Е. Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. С.242-261.
- Гусева, 1999 — Гусева Ю. Е. Женщина на страницах женских изданий (Обзор журнальной прессы). 1999. / [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.a-z.ru/women/texts/guseva.htm>
- Електронний ресурс — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://gordonua.com/infographics/Poteri-Ukrainy-vo-Vtoroy-mirovoy-voynе-INFOGRAFIKA-79751.html>
- Електронний ресурс(1) — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ukrpolitic.com/?p=4437>
- Електронний ресурс(2) — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://typical.if.ua/krasyvi-zhinky-yaki-staly-dobrovoltsyamy-ato-foto/>
- Електронний ресурс(3) — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/128691>
- Електронний ресурс(4) — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/>
- Електронний ресурс(5) — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://wings-phoenix.org.ua/>
- Журженко, 2008 — Журженко Т. Гендерные рынки Украины: политическая экономия национального строительства (Gendered Markets of Ukraine: political economy of nation building) / Татьяна Журженко. — Вильнюс: ЕГУ, 2008. — 256 с.
- Здравомислова, 2004 — Здравомислова Е., Тёмкина А. Государственное конструирование гендера в советском обществе / Елена Здравомислова, Анна Тёмкина / Журнал исследований социальной политики, 2004. Т. 1, № 3-4. — С. 299-321.
- Кон, 1997 — Кон И. С. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке. / И.С. Кон — М.: ОГИ, 1997. — 464 с.
- Кость, 2007 — Кость С. Жіноча преса / с // Вісник Львівського університету: Сер.Журналістика. — 01/2007. — Вип.30. — С. 123-141.
- Коханова, 2014 — Коханова Е. А. Положение женщины советской Украины в условиях трансформации советского общества (20-е гг. XX в.) / Е.А.Коханова / Метаморфозы истории 2014 год, №5 — С.302-316.

- Кривошій, 2011 — Кривошій Олександр Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя: військовий аспект [Текст] / О. Кривошій // Мандрівець. 2011. № 5. С. 2028.
- Крупская, 1937 — Крупская Н. К. Женщина равноправный гражданин СССР / Н. К. Крупская. — Москва: Партиздат ЦК ВКП (б), 1937. — 72 с.
- Купцова, 2013 — Купцова Т. Українська «нова жінка» як відображення образу європейського феномену «війни статей» / Т. Купцова // Українознавчий альманах. — 2013. — Вип. 11. — С. 145-147.
- Лебина, 2007 — Лебина Н. «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» Абортная политика как зеркало советской социальной заботы. / Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. — С.228-241
- Луначарский, 1927 — Луначарский А.В. О быте / А. Луначарский — Л.: Государственное издательство, 1927. — 60 с.
- Маланчук-Рибак, 2006 — Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ-першої третини ХХ ст: типологія та європейський культурно-історичний контекст. / О. Маланчук-Рибак — Чернівці: Книги-ХХІ, 2006. — 499 с.
- Олійник, 2013 — Олійник Н. Ю. Особливості залученості жінок у громадсько-політичні процеси (середина ХІХ ст. — початок ХХ ст.) / Н. Ю. Олійник // Гілея: науковий вісник. — 2013. — № 72. — С. 75-80.
- Орлова, 2010 — Орлова Т. В. Христианская космология, сексуальная революция и перспективы модернизации Украины: размышления историографа / Философия и космология (Philosophy and Cosmology) (Том 9)– Kiev: ISPC, 2010. — P.171-179.
- Пушкарёв, 2007 — Пушкарёв А., Пушкарёва Н. Ранняя советская идеология 1918–1928 годов и «половой вопрос» (о попытках регулирования социальной политики в области сексуальности) / Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. — С.199-227
- Рабжаева, 2004 — Рабжаева М. В. Историко-социальный анализ семейной политики в России XX века / М.В. Рабжаева / Социологические исследования. 2004. № 6.- С. 89–97.
- Русова, 2004 — Русова С. Мемуари. Щоденник / Софія Русова; Редкол.: Олекса Біланюк, Любомир Винар; Ред. Микола Іщенко; Упоряд., вступ.ст. Володимир Сергійчук. — Київ : Поліграфкнига, 2004 . — 544 с.
- Сидоренко, 2013 — Сидоренко С. В. Причины и формы гражданского сопротивления власти в условиях глобализации / Философия и космология (Philosophy and Cosmology) — Kiev: ISPC, 2013. — P.214-220.
- Смоляр, 1998 — Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України. / Л.Смоляр — Одеса: Астропринт, 1998. — 408 с.
- Смоляр, 2000 — Смоляр Л. Жіночі долі в контексті історії української державності / Л.Смоляр // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 7. — С. 10-15
- Советская, 2007 — Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность / Под редакцией Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой. — М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. — 432 с.

- Стріонова, 2013 — Стріонова І. Практика подружніх взаємовідносин у період формування радянського гендерного ладу у 1920 — 1930-х рр. (на матеріалах Донбасу) / І. Стріонова // Нові сторінки історії Донбасу. — 2013. — Кн. 22. — С. 161-180.
- Сушкова, 2009 — Сушкова О.М. Періодичні видання для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості: Навчальний посібник. / О.М.Сушкова — Суми: Вид-во СумДУ, 2009. — 144 с.
- Якубова, 1998 — Якубова Ю.М. Особистість та сім`я в епоху соціальних трансформацій: Соціальна політика в Україні та сучасній стратегії адаптації населення / Ю.М. Якубова — К.: НВФ «Студцентр», 1998. — 204 с.
- Bazaluk, 2013 — Bazaluk O., Blazhevich T. Cosmic Education: Formation of a Planetary and Cosmic Personality. / Философия и космология (Philosophy and Cosmology) — Kiev: ISPC, 2013. — P.147-160.
- Bazaluk, 2014 — Bazaluk Oleg Neurophilosophy in the Formation of Planetary-Cosmic Personality / Future Human Image 1 (4) — Kyiv: ISPC, 2014. — P. 5-13
- Lapidus, 1977 — Lapidus G. Sexual Equality in Soviet Policy: A Developmental Perspective // Women in Russia / Ed. By D. Atkinson, A. Dallin and G. Lapidus. Stanford. Calif.: Stanford Univ. Press, 1977. P. 115-138.

References

- Bazaluk O. A. Filosofiya obrazovaniya v svete novoi kosmologicheskoi kontseptsii. Uchebnik — Kiev: Kondor, 2010. — 458 s.
- Bazaluk O. A. Zhenshina dlya vdoxnoveniya — Poltava: «ASMI», 2013. — 352 s.
- Bogachevs`ka-Xomiak M. Bilym po bilomy: Zhinky y gromads`komy zhitti Ykrayiny — K.: Lybid, 1995. — 424 s
- Bonnell W. Krest`nka v politicheskom iskysstve stalinskoy epoxy — M.: OOO «Variant» TSSPHY, 2007. — S.262-295
- Volynets L. Ykrayins`ka zinocha presa v munylomy / Sychasnist — 1974. — № 7/8. — S. 113-127.
- Hanaba S. Svoboda obrazovaniya kak neobxodimoe yslovie razvitiya tvorchestva / Future Human Image 1 (4) — Kyiv: ISPC, 2014. — S. 22-32
- Hradskova Y. Kyl`tyrnost, gidiena I gender: sovetizatsiya «materinstva» v Rossii v 1920-1930 gody / Ed. P. Romanov i E. Yarskoy-Smyrnovoy.- M.: OOO «Variant» TSSPHY, 2007. — S.242-261.
- Guseva Yu. Zenshina na stranitsax zenskix izdaniy (Obzor zyrnal`noy pressi). 1999 / [electronic resource] — Rezim dostypa: <http://www.az.ru/women/texts/guseva.htm>
- [electronic resource] — Rezim dostypa: <http://gordonua.com/infographics/Poteri-Ukrainy-vo-Vtoroy-mirovoy-voyne-INFOGRAFIKA-79751.html>
- [electronic resource] — Rezim dostypa (1): <http://www.ukrpolitic.com/?p=4437>
- [electronic resource] — Rezim dostypa (2): <http://typical.if.ua/krasyvi-zhinky-yaki-staly-dobrovoltস্যাম্য-ato-foto/>
- [electronic resource] — Rezim dostypa (3): <http://tyzhden.ua/News/128691>
- [electronic resource] — Rezim dostypa (4): <http://tsn.ua/ukrayina/>
- [electronic resource] — Rezim dostypa (5): <http://wings-phoenix.org.ua/>

- Zhurzhenko T. Gendered Markets of Ukraine: political economy of nation building — Vilnius: EHU, 2008. — 256 s.
- Zdravomyslova E., A. Tëmkyňa Gosudarstvennoye konstruyrovanye genera v Sovetskom obshestvey, 2004 T. 1, № 3-4. — P. 299-321.
- Kon I. S. Seksyalnaya culture v Rossii. Klubnychka na Berezhke — M.: OGI, 1997. — 464 s
- Kohanova EA Polozheni'e snenchiny sovetskoyYkrainy (20th gg. XX vechentury.) / E.A.Kohanova / *Metamorfozy istorii* 2014, №5 — S.302-316.
- Krivoshey Alexander Specifika ta mezhi prusytynosti «zhinochogo» v kyl`tyrnomy prostory Zaporozhye: voenny military aspect [Text] / A. Krivoshey // *Mandrivets*. 2011. № 5. S. 2028.
- Krupskaia N.K. Zhenshina ravnopravnyy grazhdanin SSSR. — Moscow: Partyzdat CPSU (b), 1937. — 72 p.
- Kuptsova T. Ykraïuns`ka «nova zhinka» yak vidobrazhennya obrazy evropeys`kogo fenomeny «viyny statey» / T. Kuptsov | *Ykraïnoznavchyy al`manax*. — 2013. — Vol. 11. — S. 145-147.
- Lebyna N. Navstrechu mnohochyslennym zayavlenyuam trudyaschyhsya zhenshin ...» Abortnaya politica kak zerkalo sovetskoy sotsyalnoy zaboty. / *Sovetskaya Social politics 1920-1930-ies: Ideology and povsednevnost* — M.: OOO «Variant» TSSPHY, 2007. — S.228-241
- Lunacharsky A. V. Oh byte / A. Lunacharsky — L.: Gosudarstvennoye Szdatelstvo, 1927. — 60 p.
- Malanchuk-Rybak O. Ideologytasypilnapracticazhinochogoryxynaxidnoycrains`kux zemliax XIX-pershoyi tretuny XX st: typology ta evropeys`kyi kyl`tyrno-istorychyi context. — Chernivtsi: Knygi-XXI, 2006. — 499 s.
- Oliynyk N.Y. Osoblivosti zalychenosti zhinok y gromads`ko-politychny processes (sereduna XIX st. — pochatok XX st.) / N. Oleinik // *Gilea*. — 2013. — № 72. — P. 75-80.
- Orlova T. Hrystyanskaya kosmoloxya, seksualnaya revolution and perspektivy modernizatii Ykraïni: Razmushlenya ystoryohrafa / *Philosophy and kosmoloxya (Philosophy and Cosmology) (Volume 9)* — Kiev: ISPC, 2010. — P.171-179.
- Pushkarëv A., Pushkarëva N. Rannya sovetskaya ideology 1918-1928 hodov i «polovoy vopros» (O popytka regulirovanya sotsyalnoy politycy v oblasti secsyalnosti) / *Sovetskaya Social politics 1920-1930-ies: Ideology and povsednevnost* — M.: OOO «Variant» TSSPHY, 2007. — S.199-227
- Rabzhaeva M.V. Istoryko-sotsyalnyy analiz semeynoy polityky v Russii XX st. / M.V. Rabzhaeva / *Sotsyolohycheskye study*. 2004. № 6.- P. 89-97.
- Rusova S. Memoirs. Schodennuk. — Kyiv: Polihrafknyha, 2004. — 544 p.
- Sidorenko S.V. Pruchinu I formu hrazhdanskoho soprotivlenuya vlasti v ysloviakh globalizatsii / *Philosophy and kosmoloxya (Philosophy and Cosmology)* — Kiev: ISPC, 2013. — P.214-220.
- Smolar L. Munyle zaradu maubytyn`ogo. Zhinochyy rux Naddnipyrians`koi Ukraine II pol. XIX — poch. XX st. Storinky istorii. / L.Smolyar — Odessa: Astroprint, 1998. — 408 p.
- Smolar L. Zhinochi doli v kontekstu istorui Ukraïnskoï derzhavnosti / L.Smolyar // *Ethnichna istoriya narodiv Evrope*. — 2000 — Vol. 7. — P. 10-15

- Sovetskaya Socialnaya politika 1920-1930-godov: Ideology and povsednevnost / Under the editors Pavel Romanov and Eleny Yarskoy-Smyrnovoy. — M.: OOO «Variant» TSSPHY, 2007. — 432 p.
- Strionova I. Practica podryznych vzajemvidnosun y period formyvanny radians`kogo gendernogo lady y 1920 — 1930's. (yf materialax Donbassy) / I. Strionova // Novi storinky istorii Donbassy. — 2013. — Book. 22. — P. 161-180.
- Sushkova O.M. Periodichni vudannya dly zhinok v Ukraine: dynamica rozvutky ta conceptualnu osoblivosti: Textbook. / O.M.Sushkova — Symu: Symu State University, 2009. — 144 p.
- Bazaluk, 2013 — Bazaluk O., Blazhevich T. Cosmic Education: Formation of a Planetary and Cosmic Personality. / Философия и космология (Philosophy and Cosmology) — Kiev: ISPC, 2013. — P.147–160.
- Bazaluk, 2014 — Bazaluk Oleg Neurophilosophy in the Formation of Planetary-Cosmic Personality / Future Human Image 1 (4) — Kyiv: ISPC, 2014. — P. 5-13
- Lapidus, 1977 — Lapidus G. Sexual Equality in Soviet Policy: A Developmental Perspective // Women in Russia / Ed. By D. Atkinson, A. Dallin and G. Lapidus. Stanford. Calif.: Stanford Univ. Press, 1977. P. 115–138.